

Salamullah Cavidin "O Günü Həsətilə" adlı Xatirələr Kitabından

PİŞƏVƏRİ KAŞANDA

Artıq 2ci Cahən müharibəsi başlamışdı. İrən daxili siyasi vəziyyəti hiss olunacaq qədər kəskinləşib mürəkkəbləşirdi. Məhbəslərdəki siyasi məbusların sayı artır, "şübhəlilər" in həbsə alınması çoxalırdı. Riza şah dikturası daha da amansızlaşmışdı. Belə bir şəraitdə Qəsr Qacarda məbusluq müddətini başa vurmuş siyasi şəxslərin tam azadlığından söz belə gedə bilməzdi. 1320ci ilin əvvəllərində (1941ci il mart) S.C.Pişəvəri, Məmi Nünəkərani (Dehqan) və bir neçə nəfər mənim yaxşı tanıdığım Qəsr Qacardakı zindan yoldaşlarım həbs müddətlərini qurtardıqlarına görə onlar da Kaşana sürgün edilmişdilər. Zindan yoldaşlarımın Kaşana gəlməsi və onları sağsalamat görməyim məni çox sevindirdi, həm də qayğılarımı artırdı. Axı onlar zindandan təzə çıxmışdılar, mən isə artıq Kaşanda "sabiqlə" (stajlı) sürgündə idim, həm də keçən bir neçə ildə burada xeyli adamla tanış olmuşdum, hətta bəziləri ilə ailə dostluğumuz da var idi. Mən Pişəvərini və xanımını bir müddət evimizdə saxladım. Pişəvəri bir yerdə olmağımıza siyasi rəng verilə biləcəyi ehtimalını ortaya gətirdi və onlara başqa yerdə ev kirayə etdik. Mənim zindandan çıxmış yoldaşlarımla görüş və söhbətlərim, demək olar ki, məxfi olurdu, çünki bizi burada da izləyirdilər. Pişəvəriyə bir əttar, Mərəndi fəmilialı başqa bir dostuma baqqal dükən açmaqda köməklik etdim. Əslində bu dükənlər Kaşandakı azadixahların görüş və məşvərət yeri idi. Kaşanda olarkən Pişəvəri beynəlxalq vəziyyət, İrən daxili siyasi durumu, biz azadixahların vəzifəsi haqda, demək olar ki, hər gün söhbət edir, mülahizə və fikirlərini bizimlə bölüşürdü.

Kaşandakı günlərimizdə beynəlxalq vəziyyət haqda ən yaxşı məlumatı qonşum ağayə Cucani ilə (o neft şirkətində işləyirdi) şərik aldığımız radiodan alırdıq. Mən müxtəlif ölkələrin xəbərlərinə qulaq asmaq üçün qonşumgilə getməli olurdum. Radionun bizdə olması mənə təhlükə törədə bilərdi. Radiodan aldığım məlumatları bir qayda olaraq, demək olar ki, hər gün ağayə Pişəvəriyə və digər yoldaşlara çatdırırdım. Məlumatlardan görünürdü ki, Sovet İttifaqının müharibəyə cəlb olunacağı ehtimallardan çox həqiqətə bənzəyir. Tehrana gedən Kaşanın tanınmış ziyalılarının və dövlət məmurlarının oradan gətirdikləri xəbərlər və etdikləri söhbətlər İrən d müharibə aparacaq dövlətlərin təsir dairəsinə hökmən düşəcəyini bəlli edirdi.

Beynəlxalq vəziyyətin kəskinləşməsi, İranın daxili siyasi durumunun gündəngünə mürəkkəbləşməsi ilə əlaqədar S.C.Pişəvərinin fəallığı artır və ətrafdakılara gələcəkdə hansı proqram əsasında hərəkət edəcəklərinə dair öz tövsiyələrini verirdi. Əlbəttə bu işlər son dərəcə məxfi və Kaşan polisinin nəzarətindən uzaq məkanda görülürdü. Pişəvəri İranın gələcəyi haqda öz mülahizələrində İrani hər şeydən əvvəl Pəhləvi diktaturasından xilas etməyi və ölkədə demokratik bir mühitin yaradılmasını, İran ərazisində yaşayan bütün xalqlara azadlıq verilməsini, onların tapdalanıb yox olmuş hüquqlarının qaytarılmasını xüsusi olaraq qeyd edirdi. Pişəvərinin düşüncələrində Azərbaycanın taleyi, onun gələcəyi xüsusi vurğulanırdı. O, həm zindanda, həm də sonralar, həmişə deyirdi ki, "Azərbaycanın öz dərdləri var, ona ancaq millət özü əlac etməlidir". Səttarxan, Xiyabani hərəkətlərindən iftixarla danışarkən bu hərəkətlərin məğlubiyyətində İran irticası ilə yanaşı və ondan daha çox xarici müdaxiləçilərin şeytani rol oynadığını xatırladırdı. Ümumiyyətlə, onu deyə bilərəm ki, biz Azərbaycana dönənə qədər burada görəcəyimiz işlərin proqramı, siyasi hərəkət xətti rəhmətlik Pişəvəri tərəfindən ətraflı və ağılabatan səviyyədə müəyyənləşdirilmişdi. Buna görə Pişəvəri ətrafındakı siyasi qüvvələr Azərbaycana dönən kimi nə iş görəcəyini, hansı məramla qulluq edəcəyini və bu yolda nə kimi əngəl və maneələrlə rastlaşacağını, vəziyyətdən çıxış yollarını təqribən əvvəlcədən bilirdilər.

Pişəvəri tərəfindən Azərbaycandakı hərəkətlərə əvvəlcədən gətirilmiş aydınlıq mübarizəmizin sonrakı mərhələsində, xüsusən "21 Azər" nehzətinin qələbəsində çox əhəmiyyətli oldu.

İrana sovet və ingilis qoşunlarının daxil olacağı ehtimalı artdığına görə İranda müxalif qüvvələrə qarşı nəzarət və təzyiq yenidən gücləndi. Ölkədə hərbi vəziyyətin elan edilməsi ilə bağlı ehtiyatda olan bütün əfsərlər orduya çağırıldı. Kaşanın səhiyyə rəisi cavan olduğundan onu da ordu sırasına çağırıdılar və vəzifəsini müvəqqəti olaraq yenidən mənə həvalə etdilər.

İranın müttəfiq qoşunlar tərəfindən tutulmasına bir neçə həftə qalmış sürgündə və müxtəlif yerlərdə yaşayan siyasi müxalifətçilərin həbsə alınması haqda göstəriş verildi. Bu göstəriş əsasında siyasi əqidəsinə görə Kaşana sürgün edilmiş şəxslər, o cümlədən S.C. Pişəvəri yenidən həbsə alındılar. Mən səhiyyə işlərinə müvəqqəti başçı təyin olunduğumdan bu həbslərdən kənar qaldım. Bu təkcə mən və ailəm üçün yox, həm də yenidən həbsə alınan yoldaşlarım üçün də yaxşı iş oldu. Mən onlara hər gün yemək aparır və çöldəki vəziyyət haqda məlumatı çatdırırdım.

VƏTƏN ÇAĞIRIR MƏNİ

Hər bir kəsə doğulub, boyabaşa çatdığı yer həmişə əziz olur. Azərbaycan mənim üçün təkcə ona görə əziz və unudulmaz deyil ki, bu torpaqda dünyaya göz açmışam, həm də Azərbaycana bağlılığım, onun yolunda çəkdiyim zəhmət və əzablar ulu babalarımın da buralı olması, burada uyumaları ilə çox əlaqəmənddir. Mən harada oldumsa Azərbaycan ürəyimdə oldu. Ən böyük dərdim yaralarını sağaltmaq, ona ağır vəziyyətdən çıxış yolu aramaq olmuşdur və yenə də mən bu yoldayam. İran bizim vətənimizdir, Azərbaycan bu vətəndə mənə ana beşiyidir. Beşiyi qorumaq, saxlamaq, ehtiyac və dərdlərinə çarə aramaq hər bir həmvətənim kimi, mənim də övladlıq borcum olmuş və yenə bu borc boynumdadır.

1320ci ilin Şəhrivər (1941ci il avqustsentyabr) hadisələrində (müttəfiq qoşunlarının İrana daxil olmasına işarə edilir Ə.R.) mən Tehrandada idim. Kaşan sürgünü başa çatmış, Riza xan ölkədən qaçmış, zindanların qapısı açılaraq həbsə alınmışlar azadlığa çıxmışdılar. Mən ailəmlə Tehrana dönərkən burada zindandan azad olmuş çoxlu dostlarımı və yoldaşlarımı gördükdə sevincimin həddi, hüdudu yox idi...

S.C.Pişəvəri, Vəlizadə (doktor Behbud), Məmi Nünəkərani, Rezvan, Əli Maşınçı, Şəkiba, Məşədi Kaviyan, Hüseyn Vətəndust və s. azərbaycanlılarla yanaşı, çoxlu fars, lor, kürd, gilək, qaşqay və məsihi dininə mənsub dost və tanışları görmək məndə çox xoş təəssürat yaratdı.

Maddi cəhətdən təmin olunmaq, ailəni dolandırmaq üçün mənə və Bikəxanıma dərhal işə başlamaq lazım idi. Kirayədə qaldığımız evin bir otağını mətəbə çevirdik, qabağına tablomuzu da (lövhə) vurduq. Günortaya qədər mən, sonra isə Bikəxanım mərizləri (xəstələri) qəbul etməyə başladıq. 1320ci ilin şəhrivərindən (1941ci il sentyabr) 1324cü ilin abanınadək (1945ci il noyabr) mən və Bikəxanım Tehrandada ixtisasımız üzrə çalışdıq. Pis qazanmırıdık. Mən o pulları toplusaydım Bikə demiş, Tehrandada bir neçə mülk alıb, cahcəlal qura bilərdim. Qazandığımın çoxu ictimai işlərə, cəmiyyət və təşkilatlara köməklilyə və bir də ehtiyacı olan dostlarımın ailəsinə əl tutmağa sərf edildi. Bəlkə bunları yazmağım əxlaqi cəhətdən düz deyil, vəli düşünürəm deyilsə yaxşıdır.

Zindan və sürgün həyatımdan sonra mənim Tehrandada ictimai fəaliyyətim, əvvəlcə Azərbaycanda ağayə M. Şəbüstəri, İsmayıl Şəms və başqalarının təşəbbüsü ilə yaranmış,

Tehranda şöbəsi olan "Azərbaycan Cəmiyyətində olmuşdur. Həmin təşkilat yaranan gündən Azərbaycanla yanaşı, Tehranda və başqa əyalətlərdə yaşayan roşənfıkr (lərdə belə bir işə iqdam etmişlər)

...Bu dövrdə, Təbrizdən başqa Ərdəbil, Sərab, Mərənd, Xoy və Raziyədə (Urmiyada) oldum. Millət müxtəlif hizb, cəmiyyət və təşkilatlarda mübarizəyə qalxsə da vahidlikdən daha çox müxtəlif cərəyanlar, qollar və şaxələrin mövcudluğu bəlli olurdu. Müxtəlif axarlarla gələn bu çayları bir məcraya salmaq, gur selə çevirmək vacib idi. Bu vacibliyi bizim hamımızdan çox ağayə Pisəvəri hiss edirdi. Təbrizdəki hadisələri, cərəyanları diqqətlə və müntəzəm izləyən, dəfələrlə ora və bütün Azərbaycana səfər edən ağayə Pisəvəri həmişə Tehrana dönümdə "Ajir" in Xəyyam xiyabanındakı redaksiyasında və başqa klublardakı görüşlərimizdə zindəda dediyi "Azərbaycanın öz dərdi var, ona çarə tapmalıyıq" sözlərini indi demək olar ki, teztez təkrar edirdi. Nəhayət, zaman gəlib çatdı. ,”Ajir”dəki növbəti görüşdə (bu görüşdə ağayə Padiqan, Şəms, Şəbtüstəri, Məşədi Kaviyan, Nünəkərani, Tağızadə, mən və adlarını unutduğum bir neçə nəfər iştirak edirdi) Pişəvəri yeni, demokratik və milli bir fırqənin yaradılması fikrini ortaya qoydu və onun yaradılmasını zəruri edən cəhətlər haqda müfəssəl danışdı. Bir neçə nəfər tərəddüd etsə də hamımız ağayə Pişəvəriyə tərəfdarlıq etdik. Qərara alındı ki, bir neçə nəfər Azərbaycana Təbrizə getsin. Səhv etmirəmsə bu 1324 cü ilin ordibeheşt xordad ayı idi (1945ci il aprelimay). Fırqənin yaradılmasına hazırlıq işləri Təbrizdə başa çaldıqdan sonra ağayə Peşəvəri Tehrana qayıtdı. Mənə və bir neçə nəfərə Tehranda qalmaq, Azərbaycandakı hadisələr və iqdamlarla Tehrandakı həmvətənləri tanış etmək, yaradılacaq fırqə haqda onlarda düzgün təsəvvür yaratmaq tapşırıldı. Mən bu sahədə İttihadiyyədə (həmkarlar təşkilatı) iş aparmalıydım. Kaşandan Tehrana gələn gündən İttihadiyyədə çalışdım. Bu təşkilatda, onun fəalları arasında hörmət və nüfuzum pis deyildi. Bunun səbəbi İttihadiyyə təşkilatlarına lazım olduqda həmişə maddi yardım etməyim, fəhlə və zəhmətkeşlərə çox vaxt təmənnəsiz (məccani) tibbi xidmət göstərməyim və ictimai işdə fəal olmağım idi. İttihadiyyə rəhbərlərindən olan ağayə Riza Rusta ilə qədimdən dost idim. O, çox sədaqətli, əliaçıq və imanlı adamdır. Mən onu belə tanımışam.

Ağayə Pisəvəri həmişəlik Azərbaycana siyasi işə getdiyindən "Ajir"i idarə etməyi dostlarına tapşırıldı. Azərbaycandakı hadisələri müntəzəm işıqlandırmaqda "Ajir"in tayı bərabəri yox idi. "Ajir"dəki son görüşdə fırqənin adı, məram və məqsədi, hədəfi, hansı qüvvələrə söykənəcəyi, siyasəti, bir sözlə, hər şey müzakirə edildi.

Az sonra ağaye Peşəvəri bir neçə yoldaşla Azərbaycana yollandı.

12 Şəhrivər Firqənin Yaranması

12 Şəhrivər bəyannaməsi (3 sentyabr 1945ci il) elan edilməmişdən onun məzmunu ilə biz Tehranda, ağaye Pişəvəri Təbrizə yola düşməmiş tanış idik. 12 Şəhrivər bəyannaməsi "Ajir"lə yanaşı Tehrandakı bir çox ruznamələrdə (qəzetlərdə) çap olunmuş və bu haqda müxtəlif məzmunlu xəbərlər verilmişdi.* 12 Şəhrivər Azərbaycan Demokrat Firqəsinin yaradılması xəbəri bütün İranda ıldırım surəti ilə yayıldı. İran və xarici radioların verilişləri bu xəbəri təkrartəkrar verirdilər. Bu hadisədən sevinənlər də, kədərlənənlər də, qəzəblənənlər də çox idi. Əlbəttə, sevinənlər səfində Azərbaycan xalqına, onun mübarizəsinə rəğbəti olan mütərəqqi qüvvələrin nümayəndələri daha çox idi. Hamıdan çox şadlanan Tehranda və digər əyalət şəhərlərində yaşayan, ürəyi Azərbaycanla vuran həmvətənlərimiz idi.

Mən 12 Şəhrivərlə bağlı cələsələrin, tədbirlərin çoxunda iştirak etmişəm və bu məqsədlə Azərbaycana tez-tez getməli olduğumdan mətəbdə Bikəxanım tək çalışmalı olurdu. Firqə yaradılmamışdan xeyli əvvəl ağaye Pişəvərinin, digər yoldaşlarımızın təklifi və təkidi ilə bir neçə nəfər iş apararı, Tehrandakı ictimaiyyətdə tanınan adamlar orada Tehranda qalmalı və fəaliyyəti davam etdirməli oldular. O cümlədən, mən də Tehranda qaldım. Mənim fəaliyyət sahəm İttihadiyyə üzvləri sırasında təbliğatşəviqat aparmaq və milləti, xüsusən azərbaycanlıları 12 Şəhrivər hadisəsi ilə, yeni yaranmış Azərbaycan Demokrat Firqəsinin məramı, məqsədi və onun yaradılmasını doğuran səbəblərlə tanış etmək idi. Həqiqəti anlayan həmvətənlərimiz az müddətdə Tehranda firqənin böyük təəssübkeş dəstələrini yaratdılar. Həmin dövrdə Tehranda və Təbrizdə çap olunan ruznamələrdə firqəyə rəğbət göstərənlərin təəssüb keşlik və ehsasatla yazılmış müraciətlərinə çox rast gələrsiniz. Azərbaycanda HizbeTudə üzvlərinin və İttihadiyyənin Azərbaycan Demokrat Firqəsinə mülhəqq (birləşmə) olmasında şirkət etmişəm və bu işi yoluna qoyanlardan biri olmuşam.

Nəhayət, zaman gəlib çatdı. Başqa yoldaşlarım kimi, mən də hiss edirdim ki, dövlət bizim istədiyimizi nəinki verməyəcək, əksinə o azadixahlara divan tutmağa hazırlaşır. Zorla cavab verməkdən başqa yol qalmamışdı. Təbrizdə Milli Hökumət yaradılanadək oradakı bütün siyasi və firqəvi iqdamların çoxunda şirkət etsəm də, mənim ailəlikcə oraya köçməyimə ehtiyac yarandı və bu haqda ağaye Pişəvəridən, Şəbüstəridən, Padeqandan bir neçə ismarıç və məktub aldım. Vətən məni çağırırdı. Dar və məsuliyyətli zamanda ona köməyə getmək hər bir

vətəndustun, o cümlədən mənim də borcum idi.

Həmişə ictimaiyyəti fəaliyyətimi Bikəxanımdan gizlətməyə çalışsam da (onu narahat etməmək üçün) bu dəfə Təbrizə yola düşdüyümü və çox güman onları da yaxın vaxtda oraya aparacağımı açıb söylədim, eyni zamanda köç üçün hazırlıq görməyi tapşırıdım.

Mən Təbrizə gələrkən Milli Konqres işə başlamalı, Məclisə Milli təşkil tapmalı, düşmənin zorakılığına silahlı müqavimət göstərməyə başlanılmalıydı. Təbrizə gələn gündən işin çoxluğu və vəziyyətin getdikcə kəskinləşməsi göstərdi ki, mən özüm uşaqları Tehrandan gətirməyə heç cür imkan edə bilməyəcəyəm. Bu işi Tehrandakı dostum mühəndis Çəmənliyə həvalə etdim. O, Bikəxanımı uşaqlarla birlikdə qatara mindirib yola saldı və bir neçə gündən sonra ev əsasiyəmiz yük maşını ilə gətirildi. Ailəlikcə bir neçə gün Məşədi Kaviyangildə qaldıq, sonra ev kirayə etdik. Milli Hökumətin süqutunadək (mənim həbs edilib Tehrana aparılmağımada) Təbrizdə yaşadım. Nehzətdən sonra Ağabozorq adlı dəllal vasitəsilə Şahpur xiyabanında Hacı Mahmud Kərbasizadənin boş qalmış evində yaşadım. Kərbasizadə Tehrandan yaşadığından onun evini Təbrizdəki qohumu vasitəsi ilə kirayə etdim və hər ay 80 tuman ev kirayəsi ödəyirdim. Əlavə olaraq 4 il boş qalmış və pis günə düşmüş evi təmir də etdirdim. Evin içərisində bir xeyli ev əsasiyəsi var idi. Mən qohumu vasitəsi ilə Kərbasizadəyə xəbər çatdırdım ki, bu əsasiyələri hara qoyaq, kimə verək. Ondan xəbər gəlmədiyi üçün Kərbasizadənin ev əsasiyələri müsadirə komissiyası vasitəsi ilə dövlətin xeyrinə götürüldü. Xoşbəxtlikdən müsadirə olunub aparılan bütün əsasiyələrin tərtib olunmuş və imzalanıb möhürlənmiş siyahısının bir surətini Bikəxanım alıb özündə saxlamışdı. Sonra bu sənəd bizi Kərbasizadənin şərindən xilas etdi

* S.Cavidin bu dövr siyasi fəaliyyəti haqda bax: "İran beyne do enqelab". Tehran, 1380, səh. 270, 374; həmçinin bax: "Qızıl səhifələr". Təbriz, 1325, s. 371. S.Cavidin bu zaman S.C.Pişəvəri ilə Təbrizə getdiyi və firqənin yaradılmasında iştirak etdiyi haqda "Xatirələr "də söhbət açılmır. Lakin bu haqda "Əz Seyidziya ta Bəxtiyar". (s.270) C.Həsənlinin "Güney Azərbaycanında SovetAmerika və İngiltərə qarşılıqlıması" (s.384) və "İran beyne do enqelab" (s.364), kitablarında, "Qızıl səhifələr" də s.371